

O. WEINBERGER
(*Univerzita Gratz, Rakousko*)

TOLERANCE, SPOLEČENSKÁ INFORMACE, DISKURZNÍ DEMOKRACIE

Tolerance je neodmyslitelnou složkou demokratického světového názoru.

Boj o toleranci má historický aspekt. Dějiny naší společnosti jsou poznamenány skutečností, že církve a politické organizace opírající se o náboženství byly intolerantní a často výbojné. Působení církví nebylo jen bojem o náboženský světový názor, nýbrž bylo též zaměřeno na vybudování mocenské organizace. Při propagaci náboženství nešlo jen o ideový boj, nýbrž o boj mocenský. Proto se šlo cestou intolerantního hanobení odchylných názorů a odlišných rituálních praktik. Striktní výlučnost vlastního názoru měla náboženství dát nimbus striktní pravdy. Každá úchylnka se hodnotila jako zlo a zastánce odchylných názorů byl považován za nepřítel církve a kolektivitu věřících. Tento postoj měl podpořit skupinovou soudružnost a bezpodmínečnou identifikaci s věroukou.

Kněžstvo ovládalo společenskou organizaci státní nebo vešlo ve vztahy vzájemné těsné spolupráce se státem. Zhoubné následky náboženského dogmatismu ve spojení se světskou mocí jsou známé: pronásledování jinověrců, pronásledování kacířů a čarodějnic, náboženské války a společenský život v ideové nesvobodě.

Katastrofální následky náboženských válek a nábožensky motivovaného pronásledování si vynutily určitou změnu v postoji vůči skupinám jiné víry. Mám za to, že také vědecký a filozofický vývoj - zejména filozofie osvícenství - přispěl k tomu, že jsme dospěli k názoru, že v oblasti víry a světového názoru neexistují absolutní pravdy ani nesporné a jisté poznání. Když neznáme poslední pravdy, musíme chápat naše postavení ve světě jako postoj hledání a snažení, nikoli jako život spoléhající na to, že se můžeme opírat o konečné náboženské pravdy. Proto je třeba trpět různé názory, různé náboženské obřady a vůbec různé formy života.

Laicizace života vedla k tomu, že nejen náboženské názory hrají roli dogmatických doktrín, nastoupily i politické ideologie, které se projevovaly stejně dogmaticky a intolerantně jako doktríny církevní. I ony byly spjaty s ideologickou organizací, která způsobila systematickou indoktrinaci a hleděla na zastánce jiných názorů jako na nepřítel. Jsme tedy konfrontováni s problémem tolerance jak v oblasti náboženské tak v oblasti světské, zejména politické, ideologie.

Moderní pojetí tolerance není jen trpěním jiné náboženské víry, jiného ideologického názoru a odlišných životních forem. Tolerance usiluje o principiální zrovnoprávnění rozdílných ideologických postojů a životních forem.

Demokratický světový názor a život v demokratické společnosti předpokládají určitý soulad v základních hodnotových koncepcích lidu, ale stejně důležité je vědomí, že demokratická společnost je společenstvím různorodých skupin s rozdílnými potřebami a s rozdílným světovým názorem. A každý jednotlivec má právo na svůj specifický postoj světonázorový a na své osobní morální přesvědčení. Je charakteristické pro demokratické zřízení, že snáší velmi široké odchylky od vládnoucího názoru a obecného životního stylu: tzn. demokracie je tolerantní.

Bylo by ovšem naivní, snít o toleranci jako o rajském stavu vzájemného pochopení a o plodné spolupráci lidí různé víry a různých světových názorů a různých kultur. Je naopak třeba mít tento ideál před očima, ale zároveň také vidět jednak pojmové nejasnosti postulátu tolerance, jednak nemalé pragmatické potíže s realizací pravé tolerance v moderní společnosti. Je třeba vidět skutečnost, že i v moderním světě vznikají intolerní hnutí a že jsme svědky rozvoje různých hnutí národnostní, náboženské a etnické intolerance. Je třeba analyzovat faktickou intoleranci v soudobém světě a hledat příčiny tohoto jevu. Toto zkoumání musí jít dvojím směrem: musíme si všimnout jiných kultur a jiných životních forem než je společnost, v které žijeme, neboť jako přímo nezúčastnění pozorujeme lépe než příliš zblízka. Je pak však také třeba koukat do zrcadla a kriticky zkoumat, zda v našem vlastním systému, v našem vlastním způsobu uvažování nejsou podstatné prvky intolerance a morálního a intelektuálního dogmatismu. Kdo předpokládá, že má v kapse absolutní pravdu, že zná spolehlivé odpovědi na základní otázky metafysické i praktické, že tedy zná recept na optimální životní formu, že ví, jak lze šťastně a mravně žít, ten bude mít sklon k názoru, že má nejen právo, nýbrž přímo povinnost vnucovat tuto pravdu a tento návod k dobrému životu každému. Kritická úvaha o lidské situaci nás však poučuje o tom, že na základní světonázorové otázky neznáme konečné a jisté odpovědi, nýbrž že v těchto věcech máme vždy jen postavení hledajícího. Je to onen postoj, platný i pro věřícího, který vyslovil Immanuel Kant jako charakteristiku náboženské problematiky slovy „Was darf ich hoffen?“ Z takového postoje musíme vycházet. A na druhé straně i ateista by svůj postoj měl pojímat spíše jako agnosticismus než jako jisté poznání. Kdo opěvuje a žádá slepou víru, seje intoleranci stejně jako ten, kdo nemá pochopení pro touhu po náboženském myšlení.

Světonázorový základ tolerance je jednak vědomí o condition humaine, že nám není souzeno znát absolutní pravdy o „posledních věcech“, jednak skutečnost, že mírové soužití lidí, skupin i jednotlivců, nepředpokládá ideologickou uniformitu a naprostou shodu v životních formách a kulturních zvyklostech.

Skeptici ve věci tolerance mají za to, že tolerance vede k morální netečnosti. Usuzují v podstatě takto: Když nemám jistotu o správné cestě, pak musím akceptovat libovolný postoj, který kdo zaujímá. Tento závěr však z předpokladu nevyplývá. Když neznám s jistotou správnou cestu, nebrání to tomu, abych ji usilovně hledal, ani tomu, abych měl své mravní přesvědčení a abych usiloval o to, zdokonalovat svůj mravní postoj. Vědomí, že má víra, mé ideály a postoje nejsou absolutní pravdy, nebrání tomu, že bojuji za své morální ideály. Když nemám představu, že znám absolutní pravdu, nevzniká však slepá vášeň neotřesitelné víry. Ale to je velká přednost střízlivého postoje a sebekritických reflexí, neboť dobře známe zhoubné výsledky slepé oddanosti ideálům či pseudoideálům.

Také poznatek, že víry a společenské ideály jsou relativní a závislé na kulturních okolnostech, neimplikuje morální libovůli ani morální netečnost. Vede jen k diskurzu názorů, řídíme-li se duchem tolerance a otevřené společnosti. Diskurzem různých názorů rozvíjí se etické myšlení.

Tolerantní akceptace různých postojů a životních forem podle rozdílných kulturních sfér umožňuje dvojitý ideologicko-politický program: izolovanou koexistenci různých kultur a morálních kodexů, nebo mírovou spolupráci různých kultur, spojenou se snahou vzájemně se podporovat a učit se z rozdílnosti v procesu racionálního diskurzu.

Zastánci intolerantních systémů, zejména náboženští fanatikové a fundamentalisté, vytýkají svým protivníkům, kteří hlásají toleranci a odmítají slepou víru, že vlastně vůbec nejsou tolerantní, když nepřipouštějí také intolerantní postoj jako stejnoprávní názor. Tolerance vůči různým tolerantním systémům neimplikuje také toleranci vůči intolerantním systémům. Tolerance není ideologie sebezničení. Naopak idea tolerance nás zavazuje k boji proti intolerantním systémům.

Problém intolerance lze zkoumat jako charakteristiku osobního charakteru nebo jako vlastnost společenské organizace. Obě otázky jsou důležité pro demokratický život. Demokratický systém považuje za svůj cíl, vychovávat k toleranci. Budí pochopení pro odlišné kultury a odlišné osobní postoje. A hlavně organizuje mírovou spolupráci mezi skupinami a jednotlivci přes hranice rozdílných kultur a životních forem. Všechny tyto snahy vychovávat k toleranci neodstraňují skutečnost, že některý jedinec má větší nebo menší sklon k intoleranci. S tím je třeba počítat, a demokratická společnost se s určitou mírou intolerance jednotlivců může dobře vyrovnávat.

Společensky nebezpečnější je intolerance společenských skupin a jejich organizací. Proto politická teorie zaměřuje na tuto otázku svou zvláštní pozornost. Při pohledu na ideologické organizace (náboženské nebo politické systémy) nutno rozlišovat intoleranci vnitřní, uplatňovanou vůči vlastním příslušníkům organizace, a intoleranci vnější, která se týká postojů vůči jiným skupinám nebo jednotlivcům žijícím mimo uvažovanou organizaci nebo patřícím k jinému ideologickému táboru.

Vnitřní intolerance je inhumánní: znásilňuje duši svých vlastních příslušníků. Člověk je intelektuálně a morálně autonomní bytostí (Selbstdenker ve smyslu Kanta), a proto organizované sjednocení názorů a postojů může být jen následkem indoktrinace a mocenského násilí.

Vnitřní intolerance je palčivou problematikou jak u náboženských, tak u politických organizací. V duchu Nicolase Reschera mám za to, že společnost je tím demokratičtější, čím lépe snáší individuální odlišnost svých členů od názorů společenství. Mimo to je dosti jasné, že vnitřní názorové divergence jsou mocnou silou ideového rozvoje ideologické skupiny.

Míru vnitřní tolerance si představuji značně širokou. Např. považuji za přípustné, aby příslušník liberalistického hnutí odmítal kruté továrny na chov zvířat. A katolík nemusí věřit v ďábla.

Domnívám se, že existuje podstatná souvislost mezi vnitřní a vnější intolerancí. Vnitřní intolerance vede často i k intolerantnímu chování navenek. Agresivní intolerance vůči jiným skupinám předpokládá tvrdou vnitřní intoleranci a indoktrinaci, která překonává přirozenou lidskost jednotlivců. Hitlerismus a stalinismus, nejmarkant-

nější systémy našeho století, které uskutečnily agresivní intoleranci vůči jiným skupinám, realizovaly tvrdou vnitřní intoleranci.

Soužití lidí zastávající různé názory a sledující různé ideály je možné v daleko širší formě než se obvykle předpokládá. Je to především propaganda skupin usilující o moc, která hlásá inkompatibilitu kultur a forem života. Někdy se pracuje podle schématu přítel - nepřítel, aby se pod dojmem hrozícího nepřítele dosáhlo silnější integrace vlastní skupiny.

Bylo by nerealistické, kdybych neviděl potíže soužití lidí různých kultur a rozdílných životních forem. Jen pod ideou tolerance a při oboustranné dobré vůli pochopit postoje a životní formy jiné kultury lze najít možnosti nerušené spolupráce a dialogu na základě multikulturní rovnosti.

Existují dvě formy rovnoprávné koexistence různých kultur:

- a) rovnoprávnost spojená se vzájemným oddělením skupin - jaksi dvě ghetta vedle sebe -nebo
- b) soužití v otevřené spolupráci a na základě diskurzivních vztahů.

Dávám přednost druhé alternativě, neboť věřím v možnosti otevřené společnosti a v plodnost interkulturních styků.

Nelze se vyhnout svízelné otázce, zda tolerance jako složka demokratického světového názoru má své hranice. Existuje taková hranice, a to jak ve sféře tolerance politické tak ve sféře tolerance náboženské. Kde tato hranice in concreto leží, nelze obecně definovat. Uplatňuje se zde hodnotový postoj, který je věcí osobního stanoviska. Vražedný terorismus nebo zbídačení mas nebo ideologická diktatura, jsou podle mého mínění jevy, před kterými končí politická tolerance. Teorie svaté války, lidské oběti rituální, nastolení režimu omezujícího základy lidské svobody nebo deklasující ženy, obřizky žen a podobné rituální praktiky překročí podle mého mínění meze náboženské tolerance.

Chtěl bych zdůraznit, že podle mého názoru problém tolerance a ideové otevřenosti se netýká jen náboženských a politických ideologií, nýbrž i vědeckých a filozofických názorů. Vliv intolerance a doktrinářství se ovšem projevuje hlavně tam, kde vědecké a filozofické názory se přímo nebo nepřímou týkají společenských vztahů a politických programů. Souvislosti mezi vědeckými a filozofickými názory a jejich společenskými účinky nebývá bezprostředně zřetelná. Známý je vliv sociálního darwinismu, který vystupoval jako ryze vědecký názor, na nacistickou ideologii. Sloužil za teoretický základ národního socialismu a jiných rasistických hnutí.

Také stalinismus postuloval závaznost marxistické filosofie a marxistické vědy. A vědci fakticky pracovali v tomto duchu. Snad ve skutečnosti nikdo nevěřil v učení o odumření státu, ale mnozí tuto tezi hlásali.

Je relativně snadné kritizovat dogmatismu minulých dob, užitečná by však byla též úvaha o aktuálních postojích. I zde se projevuje „názor doby“ a často ideologický vliv na teze, které se přijímají bez kritických úvah.

Vědecké názory mívají ideologické implikace. Staví nás to před otázkou, zda teoretické teze byly více nebo méně vědomě hlášány, aby podepřely ideologický záměr, nebo zda ideologický systém jen sekundárně využil teoretický názor pro svou tendenční argumentaci. Kritika v každém případě musí postupovat věcně, nikoli pouze pouka-

zem na ideologickou roli vědeckého názoru. Tak je třeba argumentovat proti sociálnímu darwinismu důkazem, že z darwinismu vlastně nevyplývá, nikoli pouze poukazem na to, že sociální darwinismus by vedl k nežádoucím rasistickým závěrům.

Když von Hayek odmítá pojem sociální spravedlnosti s odůvodněním, že se nedá přesně definovat, co je sociálně spravedlivé, je to jistě málo přesvědčivá argumentace, neboť již Aristoteles věděl, že by bylo nemoudré žádat vždy a všude matematickou přesnost. A zejména v oblasti sociální spravedlnosti lze alespoň v některých případech poznat zřejmou nespravedlnost sociálního stavu.

Postulát ryzosti juristické metody měl jistě chvalitebný záměr, zaručit objektivní a politickými ohledy nezkreslený pohled na právo, má však i neblahý efekt, že se zanedbal sociologický a sociálně-politický rozbor právních institucí.

Jiný příklad dokládá, že nejen ideologický záměr často ovlivňuje teoretické pojetí, nýbrž i tradiční názory stojí někdy v cestě nezaujatému pohledu. Při budování logiky norem autoři dlouho váhali než pochopili, že oblast logických vztahů a inferencí není omezena na vztahy pravdivostní.

Vyjádřeno ve formě obecného hesla: existují i teoretické předsudky.

Demokratické procesy jsou velmi těsně spojeny s problémy společenské informace. Má-li lid rozhodovat o veřejných záležitostech, musí znát spoustu relevantních informací. Transparentnost politického dění je proto nutným předpokladem demokratického zřízení. Volby závisí na propagaci politického programu a na známosti kandidujících politiků. Demokracie je proto od starých dob polem působení řečníků, kteří informují lid a snaží se získat důvěru voličů. V dnešní době, kdy žijeme ve světě masových komunikačních prostředků a kdy spějeme k informační společnosti, nabyla otázka společenské informace nový charakter. Informační společnost znamená velkou šanci i nemalé nebezpečí pro demokracii.

Každý občan má dnes široké možnosti získat informace o politickém dění vnitrostátním i mezinárodním. Nejde ovšem o to, že by se každý musil nebo měl zajímat o politiku, toho si demokracie nevyžaduje, ale kdo se o politiku zajímá, má nebývalé možnosti získat informace.

Rozsah společenské komunikace, a zejména působení masmedií, přináší s sebou i velké nebezpečí široce založené indoktrinace. Kdo vládne masovou komunikací má v podstatě možnost, ovlivňovat lidové přesvědčení a rozhodujícím způsobem ovlivnit demokratické volby.

Dalo by se předpokládat, že bohaté možnosti získat informace o různých kulturách usnadní pochopení rozdílných forem života a zlepší předpoklady pro rozvoj tolerance. Čistě akademické znalosti mají však jen malý vliv na lidské postoje, působivé jsou spíš osobní zkušenosti, faktická spolupráce a možnosti diskutovat o rozdílných formách života.

Je to určitý paradox, že ve světě, který je do značné míry otevřený nejen pro výměnu informací, nýbrž i pro styky mezi lidmi různých náboženství a rozdílných kultur, vznikají netolerantní hnutí národnostní a náboženský fundamentalismus, a to v různých kulturách. Není to v první řadě vzrozená reakce lidí oddělit se od cizího a zdůraznit svébytnost skupiny, která by mohla být ohrožená vznikem univerzál-

ní humanity a univerzální kultury - které jsou přece jen na postupu -, co vyvolává šovinistické a fundamentalistické systémy, nýbrž systematická propaganda vycházející z dobře organizované skupiny, která vede kampaň za strnulý postoj národní nebo náboženský. Daří se jim budit emoce, proti kterým racionalistická humánnost nemá dostatečnou protiváhu.

Demokratická idea otevřené společnosti důvěřuje v moc svobodného diskurzu i v boji proti šovinismu a fundamentalismu, ale tyto systémy národního nebo náboženského fanatismu nejsou ochotny účastnit se racionálního diskurzu, nýbrž usilují o izolaci své skupiny a staví na svých emocích a na iracionální víře.

Informační společnost přináší množství nových problémů a znamená v určitých směrech i ohrožení demokratické společnosti.

Moderní člověk je vystaven ohromnému proudu informací. Ne vše, co získává na informacích má skutečný význam pro jeho život. Informace dostává nejen ve svém vlastním zájmu naopak často je konfrontován s informacemi, které odpovídají zájmu informujícího. Reklama a značná část politické propagandy se předkládá převážně v zájmu odesílatele. Jde tedy často o problém, jak se chránit před přemírou informací, jak se chránit před zbytečnou nebo před klamnou či tendenční informací.

Na samotné informaci nelze poznat, zda je pravdivá. Ani obsahová shoda mezi zprávami z různých zdrojů nezaručuje pravdivost informace. Jen tehdy, jsou-li tyto zdroje na sobě nezávislé a nejsou-li zatíženy stejnou systematickou vadou, zvyšuje se přesvědčivost shodných informací.

I tam, kde jednotlivec hledá informace, má při dnešním návalu různých zdrojů poučení značné potíže, provést vhodnou selekci.

Na jedné straně přístupnost informací zvyšuje svobodu občana rozhodovat o veřejných záležitostech, ale na druhé straně skutečnost, že informačními prostředky disponují často mocné skupiny (ba někdy i mocní jedinci) otevírá možnosti indoktrinace v zájmu těchto skupin. Jen tehdy, když v oblasti masových médií vládne skutečná pluralita a když se řídí snahou objektivně informovat, může se uskutečnit otevřený společenský diskurz.

V praxi politické propagandy v demokratických státech se dnes projevuje silná tendence k uplatňování podobných metod jako v obchodní reklamě. Pronikají do politického života marketingové metody ryze emocionální propagandy, kde věcná argumentace, která se v diskurzivní demokracii předpokládá, ustupuje do pozadí. Tam, kde působnost marketingových způsobů propagandy se provádí na úrovni politických stran, není situace příliš nebezpečná (ač i zde vzniká značná výhoda pro strany bohaté), neboť působnost marketingových metod je jaksi vyvážená pluralitou nositelů této „reklamy“, ale tam, kde se těchto metod zmocňuje stát, církev nebo jiná univerzální organizace, ničí se otevřená politická diskuse.

Vycházíme-li z představy, že demokratická formace vůle společnosti vychází z lidu, bude se nám jevit marketingová indoktrinace jako nebezpečí pro fungování demokratických procesů. Lid se stává předmětem manipulace. Neprojevuje svou vůli ve svém zájmu, nýbrž volí v duchu cizího zájmu. A společenský diskurz neplní svou vlastní funkci. Emocionální působení přebírá funkci racionální diskuse. V tom spatřuji nebezpečí pro informační společnost: manipuluje občana - voliče - nebyvalou měrou.

Někdy se hájí uplatnění marketingových metod v politické propagandě poukazem na rezistenci autonomního a kritického voliče.

To je však nesprávná argumentace. Nikdo není imunní vůči indoktrinaci. To platí i pro sebe kritičtějšího občana a průměrný občan není kritický, nýbrž reaguje především emocionálně. A to je také důvod, proč se uplatňují marketingové metody.

Kdo sleduje praxi politických argumentací ví, že v důsledku komplexnosti společenských vztahů lze podepřít každý názor alespoň zdánlivě platnými argumenty. Metoda „polopravd“ má zde dobré šance, že přesvědčí nekritického posluchače.

Je třeba dbát na to, aby se vytvořily podmínky otevřené společnosti: pluralita nositelů politických názorů, otevřená debata nejen mezi politickými silami, nýbrž i mezi různými vrstvami inteligence a mezi různými zájmovými skupinami musí mít možnost k výměně názoru a k šíření svých postojů.

Myslím, že mezi tolerancí a otevřenou společností jsou věcné souvislosti: otevřený společenský diskurz je cestou ke zvýšení tolerance spolu s vědomím, že v demokracii nejde jen o získání konsenzu, nýbrž o tolerování disenzu. Hledání konsenzu, kritika a disenz jsou cestou k plodné společenské dynamice.